

Юрій Джулай

Невідомі складові авторської відповіді про «натуру» Чичикова в поемі «Мертві душі»

Так трапилось, що видатні твори англійської літератури приходили до Росії XVIII - XIX ст. у французьких перекладах з яких вже робилися переклади російською. Ідеальними прикладом такого шляху є доля творів В. Скотта. Тому, щодо В. Скотта як поета і письменника, обраного для перекладів всіма мовами Європи, Д. Якубович зауважував, що «було б методологічно хибним прямувати безпосередньо до шотландського оригіналу. Його знали у нас мало. Між ним і Росією стоїть французький Вальтер Скотт - величне літературне явище початку XIX ст.»¹ Крім цього, паралельні переклади з французької німецькою були багаті на додаткові коментарі німецького перекладача, які російський перекладач міг зберегти при перекладі з французької. Тож виникала дуже цікава ситуація. Російський читач на початку XIX ст. міг читати англійського поета Е. Юнга майже рідною для багатьох французькою, читати німецький переклад з тієї ж французької або англійської з коментарями, які могли зберігатися у перекладах російською.

Поет, письменник як найактивніший читач оригінального твору або його перекладів може зазнати творчих впливів,

які можуть трансформуватися у низку наслідувань або не буквально-формальних запозичень. Д. Якубович у статті «Іноземні впливи та запозичення у Пушкіна» зауважує, що при дослідженні феномену творчих запозичень особливу увагу слід приділяти аналізу джерел, які можуть стати «постачальниками» фактів або ідей. Але вивити такий твір або твори як джерела творчості багатьох письменників ще не означає, що мова «впливів» вводиться автоматично. «На відміну від інших, термін «джерело» вказує на щось, що лежить за межами твору...»². Насправді, аргумент «впливу» є досить складним за побудовою. Його побудова може включати фіксацію феномену «ремінісценції», тобто, прямого згадування автором або героями його твору інших авторів або назв їхніх творів, за якими можуть виникнути ті чи ті форми їхнього змістовного використання. Використання може бути перенесенням чужого матеріалу в більш або менш зміненому вигляді у власний твір. У такому, досить формально-схематичному баченні процесу використання чужих творчих доробків запозичення як таке швидко перетворюється на передумову низки можливих письменницьких експериментувань³. У випадку «Мертвих душ» Гоголя, однією з форм письменницького експериментування з творами інших авторів є своєрідна перевірка себе чужим, але близьким ідейно автором, підтвердження правильності ходу власної авторської думки.

До імен, які можна вважати «іронічною» ремінісценцією М. Гоголя в тексті «Мертвих душ», слід віднести Е. Юнга та К. Еккартгаузена, якими позначено філософський рівень губернського міста, де проявив дієві успіхи провінційний геній Чичиков. Майже на початку восьмої глави «Мертвих душ», де сердечна любов посадових осіб до Чичикова стала ще сердечнішою, автор розкриває перед читачем світ книжного розуму як складової майже сімейного спілкування людей не без освіти. Філософським рівнем читання Гоголь, як відомо, наділив почмейстера, який «...читав досить старанно, навіть ночами, Юнгові ночі і Ключ до таїнств природи Еккартсгаузена, з яких робив довгі виписки на цілі аркуші, і що це були за виписки, і якого роду вони були, це нікому не було відомо»⁴.

Назва «Юнгові ночі» належить віршованому перекладу С. Глінки відомої релігійно-дидактичної поеми Едварда Юнга «Жалоба, або Нічні думи» (The complaint: Or Night - Thought, 1742 - 1745). Цей віршований переклад Глінка зробив з відомо-

мої прозаїчної переробки французькою П'єра Летурнера 1769 року. І саме цей текст у «Мертвих душах» читає губернський філософ-почмейстер.

Як зазначав В. Жирмунський : «Нічні думи мали величезний вплив на літературу всіх країн Європи»⁵. Але особливо велике значення мав не тільки в Німеччині, а й інших країнах Європи та в Росії, німецький переклад Йогана-Арнольда Еберта (1751 - 1752), який у перевиданні 1760 - 1761 років дістав на додачу до перекладу ще й розлогий коментар від перекладача. Саме на цей прозаїчний переклад Еберта з розлогим коментарем спирався найкращий російський переклад Олексія Кутузова, що вийшов, із тим обробленим коментарем з друку у 1785 році під назвою «Плач Едуарда Юнга, або Нічні розмисли про життя, смерть та безсмертя, що вмістилися у дев'ять ночей із додаванням двох поем: Страшний суд та Торжество віри над любов'ю творіння того ж знаменитого письменника». Те, що, до певної міри, підрядний коментар О. Кутузова зберігав російському читачеві і Гоголю зокрема, коментарі Й.-А. Еберта, дозволяє виділити новий аспект дослідження характеру конгеніальності Гоголя ідеям Е. Юнга (з коментарями Й.-А. Еберта) саме в межах питання про «натуру» Чичикова, що виникає в «Мертвих душах» неодноразово.

Відомо, що перша відповідь на це питання, та й ще самого Чичикова, виникає на самому початку поеми під час поштового знайомства з усіма міськими сановниками. Ця відповідь, яку Гоголь поширив на всі випадки знайомства, мала одночасно вигляд удаваного самоприниження Чичикова та нарікань на пониження, які чинило життя над Чичиковим, бо «...коли він говорив, то якимись загальними словами, з помітною скромністю, і розмова його набирала в таких випадках дещо книжних зворотів: що він незначущий черв світу цього, і недостойний того, щоб багато про нього турбувались, що зазнав багато на віку своєму, потерпів по службі за правду, мав багато ворогів, які важили навіть на життя його»⁶. Самоприниження або «помітна скромність» відповіді Чичикова використовує поширену формулу суперечливого подання сутності людини як досить дивного творіння Божого: «людина немічне чадо праху, черв, але в той же час і Бог»⁷. Далі питання про те «Хто такий Чичиков?» позначено в тексті «Мертвих душ» поширенням чуток про те, «що він не більше і не менше, як мільйонщик»⁸. Але це питання було на той час частиною хвилі сер-

денної любові до Чичикова, що охопила посадовців міста, яка виховувалася і підтримувалася, зокрема, і мовчазною серйозністю філософського читання почмейстером Едуарда Юнга.

В третій раз питання «Хто такий Чичиков?» виникає вже не на хвилі симпатій до нього. З моменту публічного куражу Ноздрьова з приводу купівлі Чичиковим мертвих душ на три мільйони, це питання швидко поширюється в місті. Все більше і більше місцевих жителів, що передають новину про Чичикова під рубрикою «побрехеньки про», починають шукати відповідь на це питання. Відповіді поміщиків, у яких Чичиков купляв «душі» (Коробочки, Манілова, Собакевича), а також лакеїв Селіфана та Петрушки відкрили тільки те, «що вони напевне ніяк не знають, що таке Чичиков, а тим часом Чичиков чим-небудь та мусить бути»⁹. Утворилися навіть партії: чоловіча та жіноча, що почали порізно шукати ключів до того, що ж ховається за цим непевним прикриттям у розмовах про «мертві душі». Жіноча партія швидко визначилася із ключем до Чичикова: він приховує бажання викрасти дочку губернатора. У партії чоловіків щодо прихованих справ Чичикова із «мертвими душами» були серйозніші фантазії. Спочатку горизонт їх окреслює розлога фантазія почмейстера-філософа серед міських чиновників, учня Едуарда Юнга, який приміряє Чичикова на роль отамана шайки - капітана Копейкіна. Але це поетично розлоге припущення, як і спроба висловити схожість Чичикова з Наполеоном, не живе довго в партії чоловіків і штовхає їх, охоплених бажанням нарешті мати відповідь, до розповідей про неймовірні подробиці з життя Чичикова завзятого брехуна Ноздрьова. Врешті-решт, питання «Хто такий Чичиков?» доходить до самого Чичикова. Довіра Ноздрьова власній енергії, до якої ледь встигає доторкнутися розум, приводить його до Чичикова як єдиного широго помічника в реалізації його прихованого бажання, розкритого місцевим жіноцтвом. Нарешті, у власній уяві, хоч і з чужих слів, Чичиков, має побачити себе як виробника фальшивих асигнацій, викрадача губернаторської дочки, як причину смерті прокурора та приїзду генерал-губернатора¹⁰. Звичайно, у цих «злочинах» Чичиков себе не впізнає, як не впізнає, до певної міри, і читач. Тому до питання «Хто такий Чичиков?» звертається сам автор.

Відповідь автора обертається розлогою оповіддю про достеменного Чичикова, бо для неї автор обрав манеру пись-

«Натура» Чичикова в поемі «Мертві душі»

ма єдиного мовчазного свідка, що спершу вислухав усі думки про Чичикова, а тепер починає формулювати свою відповідь. Але, окрім авторського бачення уроків дитинства Чичикова, історій становлення держслужбовця Чичикова, поступового формування його як генія фінансово-посадових оборудок, злої долі, що переслідувала генія шахрайства й, нарешті, за логікою ритмів відродження в Чичикові шахрая, його історія із ревізькими реєстрами, що тільки-но закінчилася, автор вдається до оцінки здатності читачів говорити про призначення людини, сенсу її життя, до чого якимось непомітно посунулось «питання Чичикова». Саме тут ми можемо простежити як авторська відповідь на питання «Хто такий Чичиков?» перегукується, з одного боку, з примітками Й.-А. Еберта в обробці О. Толстого до «Плачу або Нічних розмислів» Е.Юнга, а з іншого - вибудовується як полеміка з читачами з прораховуванням наперед можливих відповідей автора на очікувані реакції та зауваження критично налаштованих читачів щодо того, як він подає Чичикова, свого літературного героя.

Отже, подивимось на те, як виглядає взаємодія автора-філософа, що відстежує думки коментаторів «Плачу, або Нічних розмислів» Е. Юнга, та одночасно в полемічній формі з усіма можливими читачами проголошує власне бачення динаміки оцінок образу Чичикова. У дев'ятій примітці до першої глави поеми Е. Юнга, де мова йде про те, що людина як дивовижне створіння - слабка чадо праху - черв і одночасно Бог, вимагає від філософів і поетів зображення розуміння такого дивовижного поєднання в людині низького і високого. Вибір позитивного або негативного кута зору на людину має бути вмотивованим і визначатися не тільки пошуком ефективних засобів дидактичного впливу на людей. «Поп зображував людину з однієї сторони, та й то з найгіршої. А от Юнг описує її з усіх боків, як того вимагає теперішнє і майбутнє її призначення, і якщо принижує її, згодом докладає зусиль, щоб звеличити; але в головному прагне більше до останнього, ніж до першого, або використовує як засіб задля досягнення останнього»¹¹. В балансі інтегрального зображення людини Е. Юнга не існує абсолютно позитивної людини, але існує достатньо певна ситуація подолання людиною найгіршого в собі, що аж ніяк не дарує перебування у позитивному стані назавжди. В цій же примітці вказано, що, на думку Паскаля, «...неприпустимо описувати людину тільки з одного боку, бо в такий спосіб чинили

виключно язичницькі філософи». Г'юм, найповажніший язичницький софіст, дотримується саме такого однобічного подання людини, коли вважає «більш природним описувати її з кращого боку»¹².

А який інтегральний баланс зображення героя маємо в поемі Гоголя? Коли Гоголь від імені автора «Мертвих душ» відразу говорить про те, що наперед знає, чому обраний герой не сподобається читачеві і особливо жінкам, він, ніби всупереч бажанню читачів, говорить, що автор «не може взяти героєм добродішну людину»¹³. І далі, зберігаючи в зображенні людини баланс позитивного і негативного, поетично і піднесено говорить про обов'язкову появу в цій самій повісті, небачених дотепер в світі та літературі чоловічої і жіночої добродішності. Дехто з літературознавців сприймає це як зауваження персонажа уявної розмови з читачами про Чичикова чимось більшим, ніж заспокоєння читачів обов'язково наповнити подальші томи «Мертвих душ» добродішнішими героями. Але й відповідь автора про Чичикова не зупиняється на тезі «Чичиков - негідник», бо вона аж ніяк не сприяє подальшій розмові з читачем. Слід зауважити, що далі в полеміці з читачами від імені автора М. Гоголь не забуває про коло читання провінційного почмейстера та можливий філософський рівень губернської спільноти, якому читач поеми не поступається. Читання популярної праці баварського теософа Карла фон Еккартсгаузена «Ключ до таїн природи» вказує на можливість цікавості і до інших праць цього автора. Про їхню популярність може свідчити, зокрема, кількість перевидань та їхня географія. Праця «Розсудливість в єдності із добродішністю або політика мудрого» виходить друком не один раз і 1823 року вже видається в місті Орел. Такий собі, уявний почмейстер міста Орел, як і поштмейстер поеми, міг дістатися еккартсгаузенівського розуміння того, що «Світська наука полягає у мистецтві подобатися і догоджати...»¹⁴. Міг зрозуміти: перемога «цих удаваних чеснот полягає в тому, що люди для зменшення в них виду чеснот винайшли мистецтво удавання з себе та улесливість»¹⁵. В підсумку імперативом такої світської науки стає настанова: «вчитися бути несхожим на самого себе»¹⁶. А от у ебертових примітках до «Плачу, або Нічних розмислів» Е. Юнга Гоголь, що готує автора до уточнення оцінки Чичикова як негідника, міг пересвідчитися, що світською наукою для читачів давно стали їхні посади, які замінили книжки. І без кни-

жок «...ми вміємо обіцяти поштиво і нічого не робити, по-сміхатися тільки доречно, коли цього вимагає благопристойність; назовні сумні, коли усередині веселі; сміємося в той час, коли всередині себе лємо сльози, дуже добре говоримо про погоду і не обминаємо жодного випадку, щоб красномовно по-лихословити щодо ближнього свого; п'ємо та їмо з приємністю; нахвалюємо і спростовуємо те, про що жодного поняття не маємо». Отже, згідно логіки «світської науки з удавання іншим», оцінка Чичикова як негідника має бути пом'якшена, бо чистих негідників уже не існує. Саме так і говорить автор: «Чому ж негідник, для чого бути таким суворим до інших? Тепер у нас негідників не буває, а люди благонадійні, приємні... Найсправедливіше назвати його: хазяїн, набувач»¹⁸. Але й тепер головні акценти у самій відповіді «не негідник, а хазяїн, набувач» ще не поставлено.

У 20-ій примітці Й.-А. Еберта, збереженої О.Толстим, до «Першої ночі» юнгового «Плачу» зазначається, що головний герой «світської науки» на ім'я Лоренцо постає у Юнга як вільний мислитель і деїст, що належить до тих кіл, «...де займаються справжніми чуттєвими веселощами, живуть в уявному благополуччі і не мають ані часу, ані терпіння поринати у важливі та нудні роздуми про майбутнє»¹⁹. Мода на «світську науку» настільки поширилася, що риторичне питання Еберта «Але, чи одну Англію славимо, через таких Лоренцо?» може стосуватися німецьких земель і кожного з нас²⁰. Більше того, в риторичі питання: «Чи не бачимо ми поміж нас самих Лоренців, котрі в порівнянні із цими ще мерзеннішими будуть?» присутнє припущення про відсутність кордонів паскудства серед мерзотників²¹. І тому гоголівський автор просувається далі у формуванні відповіді на питання про натуру Чичикова, враховуючи не тільки риторичне перетворення Ебертом питання щодо Лоренцо на питання про кожного з нас, а й небажання читачів рухатися в цей бік з патріотичних почуттів. І ось, здається, нарешті відповідь від автора на питання про Чичикова сягає кульмінації: «А хто з вас повний християнського смирення, не прилюдно, а в тиші, наодинці, в хвилини самотніх роздумів з собою, заглибить у середину власної душі цей тяжкий запит: «А чи немає і в мені якоїсь частки Чичикова?»»²².

Але Гоголь розумів, що на варіант «переслідування себе Чичиковим» читач не погодиться. Він скоріше гарантовано знайде Чичикова в інших, хоча б, у знайомих чиновниках і

пройметься беззастережно запалом викриття: «...побіжить за ним навздогін, піддражнюючи ззаду та приказуючи: Чичиков! Чичиков! Чичиков!»³. Завзяте викриття «чичикових» як світська або публічна забавка - ось що попереду. І такий ефект завоювання «природи» Чичикова аж ніяк не міг надалі влаштувати Миколу Гоголя.

1. Якубович Д. П. Роль Франции в знакомстве России с романами Вальтера Скотта / Д.П. Якубович // Язык и литература. — 1930. — Т.V. — С. 183.
2. Якубович Д. П. Иностранные влияния, заимствования у Пушкина /Д.П.Якубович // Путеводитель по Пушкину /А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в шести томах. Т. 6. М. — Л.: Главное издательство художественной литературы, 1931. — С. 155.
3. Там само. — С. 155 -156.
4. Гоголь М.В. Мертві душі Т.І. / М.В. Гоголь Твори в трьох томах. Переклад з російської за редакцією І. Сенченка — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1952. — Т.3. — С. 157.
5. Жирмунский В.М. Поэзия английского сентиментализма // В.М. Жирмунский. Из истории западноевропейских литератур. - Л.: Наука, 1981. - С . 133.
6. Гоголь М.В. Вказ. твір. — С. 13.
7. Юнг Э. Плач или Ночные размышления о смысле жизни, смерти и бессмертия, в девяти ночах помещенные с присовокуплением двух поэм: Страшный суд и Торжество веры над любовью творения./ Э. Юнг — М.: Типографическая компания — Вольная типография И. Лопухина, 1785. - С . 10-11.
8. Гоголь М.В. Вказ. твір. — С. 157.
9. Там само. - С. 198.
10. Там само. - С. 217.
11. Юнг Э. Вказ. твір. - С. 10.
12. Там само. — С. 10.
13. Гоголь М.В. Вказ. твір. - С. 225-226.
14. Эккартсгаузен К. фон. Благоразумие, соединенное с добродетелью или политика мудрого / К. Эккарсгаузен.- Орел: Типография И. Сытина, 1823. 4 . 1. - С. 27.
15. Там само. — С. 41.
16. Там само. — С. 42.
17. Юнг Э. Вказ. твір. - С. 157.
18. Гоголь М.В. Вказ. твір. — С. 245.
19. Юнг Э. Вказ. твір. - С. 31-32.
20. Там само. — С. 32.
21. Там само. — С. 32.
22. Гоголь М.В. Вказ. твір. - С. 249.